



Mantık Araştırmaları Dergisi

Journal of Logical Studies

Molla Fenârî'nin Önermeler Konusuna Yaklaşımı

Yazar(lar) | Author(s): Adem EVMEŞ

Bu makaleyi kaynak gösterin | Cite this article:

Evmeş, A. "Molla Fenârî'nin Önermeler Konusuna Yaklaşımı". Mantık Araştırmaları Dergisi 3 (2021): 35-51


Bu makaleye çevrimiçi ulaşın | See this article online:

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2056606>

ISSN 2687-3125 | e-ISSN 2687-3125

Molla Fenârî'nin Önergeler Konusuna Yaklaşımı*

Adem EVMES**

 ORCID: 0000-0001-6934-4221

Özet

Düşünce tarihimizde önemli bir yeri olan mantık bilimi, medreselerimizde okutulan derslerin başında gelmekteydi. İslam dünyasında mantık çalışmaları 8. asırdan itibaren Aristoteles'e (MÖ. 384-322) ait eserlerin Arapçaya tercümesiyle başlamıştır. Yapılan bu çeviriler yaklaşık iki asır boyunca İslam dünyasında devam etmiştir. Tercüme hareketinden sonra İslam dünyasında başta Fârâbî (ö. 339/950), İbn-î Sînâ (ö. 428/1037), Gazâlî (ö. 505/1111) olmak üzere birçok mantıkçı telif eserler kaleme almışlardır. İslam mantık tarihinde 13. yüzyıldan sonra ders kitabı niteliğinde kısa ve özlü metinler ortaya çıkmış ve bu metinler ekseninde şerh-haşıye geleneği oluşmuştur. Ders kitabı niteliğinde yazılan risalelerin en meşhuru Esîrüddin Ebherî (ö. 663/1265) tarafından yazılmış olan *İsâgûcî* eseridir. Bu eser medreselerde uzun zaman boyunca ders kitabı olarak okutulmuş ve bu risale üzerine onlarca şerh ve haşıye kaleme alınmıştır. Molla Fenârî (ö. 834/1431) tarafından kaleme alınan *el-Feoâ'idü'l-fenâriyye*, bu eser üzerine yazılan önemli şerhlerden olup, Osmanlı medreselerinde son zamanlara kadar okutulmuştur.

Asıl adı Şemseddin Muhammed b. Hamza olan Molla Fenârî, Osmanlı devletinin kuruluş döneminde yaşamış etkili bir âlimdir. Cemâleddin Aksarâyî'nin (ö. 791/1388-89) öğrencisi olup ondan icazet almıştır. Mantık, tefsir ve tasavvuf alanında eserler vermiştir. Bu tebliğin amacı mantıkta ele alınan önergeler konusuna Molla Fenârî'nin yaklaşımını ele almaktır. Bu amaçla Fenârî'nin konuyla ilgili görüşlerini *el-Feoâ'idü'l-fenâriyye* adlı eserinden hareket ederek ele almaya çalıştık. Çalışmamızın diğer bir amacı Fenârî üzerinde İbn Sînâ, Fahreddin Râzî gibi önemli mantıkçıların etkisini ortaya koyarak; Fenârî'nin kendisinden sonraki mantıkçılar üzerindeki etkisini belirlemeye çalışmaktır. Çalışmamızda *İsâgûcî* risalesi üzerine yazılan şerhleri de yer yer kullanmaya çalıştık. Sonuçta ise ulaştığımız kanaatlere verdik.

Bu makale, ayırık şartlı seçmeli kıyas konusunu incelemek ve Klasik Mantık

* Bu çalışma 27-28 Ekim 2021 tarihlerinde gerçekleştirilen VI. Uluslararası Aksaray Sempozyumunda sunulan bildiriden üretilmiştir.

** Dr. Öğretmen/Milli Eğitim Bakanlığı, ademevmes_71@hotmail.com

Adem EVMEŞ

kitaplarında kullanılan örnekler üzerine dikkat çekmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Molla Fenârî, el-Fevâ'idü'l-fenâriyye, Önerme.



Mullā al-Fanārī's Approach to the Subject of Propositions

Occupying an important place in our history of thought, science of logic used to be among the primary lessons taught in our madrasas. In the Islamic world the logic studies began with translating the work by Aristotle (384-322, B.C.) into Arabic as of the eighth century. These translations had continued in the Islamic world for nearly two centuries. Following the translation movement, most logicians in the Islamic world, primarily al-Fārābī (d. 339/950), Avicenna (d. 428/1037) and al-Ghazālī (d. 505/1111) wrote copyrighted work. In the history of Islamic logic, short and concise work of school book quality appeared after the 13th century and the annotation-apostille tradition formed in parallel with these texts. The most famous of the epistles of school book quality is Isagoge, which was written by Athīr al-Dīn al-Abharī (d. 663/1265). This work had been taught as a school book in madrasas for a long time and tens of annotations and apostilles were written on this epistle. Written by Mullah al-Fanārī (d. 834/1431), al-Fawaid al-Fanariyyah is one of the important annotations written on this work and had been taught in the Ottoman madrasas until the end of the empire.

Originally named as Shams al-Dīn Muḥammad b. Ḥamza, al-Fanārī was an influencing scholar who lived during the establishment era of the Ottoman Empire. He was a student of Jamaluddin Aksarayī (d. 791/1388-89) and obtained permission from him. He wrote work in the areas of logic, interpretation and sufism. The receipt of this study was to discuss Mullah al-Fanārī's approach to the subject of propositions handled in logic. We sought to discuss al-Fanārī's views on the subject on the basis of his work titled al-Fawaid al-Fanariyyah. Another purpose of our study was to determine the impact of al-Fanārī on latter logicians by revealing the impact of significant logicians like Avicenna and Fakhr al-Dīn al-Rāzī on al-Fanārī. In our study we also sought to occasionally use annotations written on the Îsâgûcî epistle. In the end, We have included the conclusion we have reached.

Keywords: Logic, al-Fanārī, al-Fawaid al-Fanariyyah, Proposition



Giriş

Molla Fenârî (ö. 834/1431) on beşinci yüzyıl Osmanlı ilim dünyasındaki gelişmeler açısından etkili isimlerinden birisidir. Özellikle mantık, tefsir usulü, fıkıh ve metafizik gibi felsefî ve dini ilimler sahasında

dikkat çekici eserler ortaya koymuştur.¹ Molla Fenârî, kendisinden önceki entelektüel birikimden yararlanarak kapsayıcı bir bakış açısıyla, farklı düşünce geleneklerini birbirleriyle uyumlu bir şekilde yeniden ele almıştır. Bu yaklaşımıyla Fenârî kendisinden sonraki Osmanlı düşünce ve ilim hayatına yön vermiştir.²

Çalışmamızın esasını oluşturan *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*,³ Molla Fenârî'nin, onuncu yüzyılda yaşamış olan önemli mantıkçılardan Ebherî'nin (ö. 663/1265) *Îsâgûcî* eseri üzerine yazdığı şerhtir. Bu şekilde metin ve şerhle birlikte *Îsâgûcî*'nin gelişimini bize göstermektedir. *Îsâgûcî* şerhlerini mukayese ederek mantığın hangi konularının ön planda tutulduğunu hangi konuların arka plana atıldığını ortaya koyabiliriz. Ayrıca bu metinlerde işlenen tartışma alanlarını da görmek mümkündür.

Molla Fenârî, eserinin girişinde metodolojik denilebilecek bazı açıklamalarda bulunduktan sonra mantık ilminin bölümlerini belirten bilgiler sunmaktadır. Buna göre mantığın tasavvurlar (tasavvurât) ve tasdikler (tasdikât) olmak üzere iki tarafı vardır. Bu iki tarafın her birinin bir mebâdii (prensipler/dayanaklar) ve makâsıdı (amaçlar) olmak üzere iki bölümü mevcuttur. Söz konusu tasavvurların mebadii beş tümel (el-külliyâtü'l-hams) ve makasıdı tanım/tarif (el-kavlü's-şârih); tasdiklerin mebadii önermeler ve önermeler arası ilişkiler (el-kazâyâ) ve makasıdı ise kıyastır. Kıyaslar da beş bölümden (beş sanat) oluşmaktadır.⁴ Bu çalışma tasdikâtın mebâdiini oluşturan önermeler konusunu merkeze alarak, Molla Fenârî'nin Önermeler konusuna yaklaşımını ele almaktadır. İlk olarak önermenin tanımını ve çeşitlerini ele alıp daha sonra önermelerin hükümlerini oluşturan çelişki (tenâkuz) ve döndürme (aks) konusunda Molla Fenârî'nin görüşlerini ortaya koyacağız.

1. Önermeler Konusu

¹ Müellifin hayatı ve eserleri için bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.), 1/313-314; İbrahim Hakkı Aydın - Tahsin Görgün, "Molla Fenârî" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2005), 30/245-247.

² İbrahim Hakkı Aydın - Tahsin Görgün, "Molla Fenârî", 30/248.

³ Eserle ilgili değerlendirmeler için bkz. Kadir Gömbeyaz, "Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenârî Bibliyografyası" (Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu, Bursa: Bursa Büyükşehir Yayınları, 2009), 494-495.

⁴ Molla Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa (Beyrut: Mektebetü'l-Hâşimî, 2015), 21-25; bkz. Ahmet Kayacık, "İslam Mantık Geleneğinde Fenârî'nin Yeri", *İslami İlimler Dergisi* 5/2 (2010), 108-109.

Molla Fenârî, önermeler mantığına dair konularda süregelen çeşitli tartışmalara yer vererek bu tartışmalara katkıda bulunmaktadır. Bu bağlamda Fenârî, önermeler konusunda doğruluk (sıdk)- yanlışlık (kizb), hükmün mahiyeti, önerme çeşitleri ve hükümlerini ele almaktadır.

Bilindiği üzere Ebherî'nin *Îsâgûcî* eserinde önermeyi "söyleyenine söylediği konuda doğrudur veya yanlıştır demenin mümkün olduğu söz (kavl)"⁵ olarak tanımlanmaktadır. Önermeyle ilgili olarak Fenârî'nin metninde "dildeki önerme (kaziyyetü'l-melfûza)" ve "düşüncedeki önerme (kaziyyetü'l-ma'kûle)" ayrımını benimsediğini görmekteyiz. Fenârî, düşüncedeki önermenin yanında doğrulama ve yanlışlama açısından dildeki önermeyi de kabul etmektedir.⁶ Fenârî'nin yapmış olduğu bu ayrım Kul Ahmed haşiyesinde ve sonraki dönem şarih ve muhaşşilerde de görülmektedir.⁷

Fenârî, Ebherî'nin metnini yorumlarken doğrulukla ilgili teorileri ve doğruluğun kaynağı problemini tartışmaktadır. Fenârî, İslam düşünce geleneğinde doğrulukla ilgili ortaya çıkan üç görüşü dile getirmektedir. Şöyle ki sözün doğruluğu hükmün; (1) vakıya (olgu), (2) itikada (inanca) ve (3) her ikisine mutabakatıyla olabilir. Bu konuda cumhurun genel görüşü sözün doğruluğu "vakıya mutabık olduğu" şeklindedir. Diğer yandan Nazzâm'a (ö. 231/845) nispet edilen görüşe göre sözün doğruluğu "itikada uygunluk"; Câhız'a (ö. 255/869) nispet edilen görüşe göre ise sözün doğruluğu "hem vaki olana hem de itikada mutabık olduğu" şeklindedir.⁸ Fenârî'nin doğruluk teorileri ile ilgili bize sunmuş olduğu bilgiler, konunun anlaşılmasında bizlere kolaylık sağlamaktadır.

Doğruluk "hükmün mutabakatı" olduğuna göre aklımıza hükmün ne olduğu sorusu gelmektedir. Fenârî'ye göre hüküm, nefsü'l-emr'de vaki

⁵ Esirüddin Ebherî, *Îsâgûcî-Mantığa Giriş*, çev. Hüseyin Sarıoğlu (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016), 71; Ferruh Özpilavcı, *Ebherî Îsâgûcî ve Şerhi* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 40-41.

⁶ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 75-76.

⁷ Kul Ahmed, *Hâşiyetü Şerhi Îsâgûcî li'l-Fenârî (el-Fevâ'idü'l-fenâriyye içerisinde)*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa (Beyrut: Mektebetü'l-Hâşimî, 2015), 75; Mahmud Hasan Mağnisevî, *Muğni't-Tullâb*, thk. İsmâ b. Mühezzeb es-Subûî (Beyrut: Dar-ı Beyrut, 1430), 127; Harun Kuşlu, "Kara Halil'in Fenârî Haşiyesi'nde Formel Mantık Konularının Ele Alınışı" (Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası XVII. Yüzyıl, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 481.

⁸ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 76; Kul Ahmed, *Hâşiyetü Şerhi Îsâgûcî li'l-Fenârî*, 76; Kuşlu, "Kara Halil'in Fenârî Haşiyesi'nde Formel Mantık Konularının Ele Alınışı", 483-484.

olanın edasıdır. Takyidî ve inşâî nispetlerde hüküm mevcut olmadığından, Ebherî'nin yapmış olduğu önerme tanımının dışında kalmaktadır.⁹ Yukarıda dillendirilen görüşlerden yola çıkarak, hükmün mutabakat olduğunu ifade edebiliriz. Bir sözün doğruluğu ise, söyleyenin zihni durumu bilinmeyeceğinden dolayı, cumhurun görüşü olan “vakiya uygunluk” ile ortaya konur.

2. Önerme Çeşitleri

Önermeler en yaygın şekilde “yüklemlî” ve “şartlı” olarak ikiye ayrılır. Fârâbî ve İbn Sînâ, önermeleri yüklemlî ve şartlı olarak ikiye ayırarak incelemektedirler. Fârâbî ve İbn Sînâ'dan sonra gelen mantıkçılar, eserlerinde önermeleri yüklemlî ve şartlı olarak ele almaktadırlar.¹⁰ İbn Sînâ sonrası mantıkçılarından olan Molla Fenârî, Ebherî'nin yapmış olduğu önerme tanımını şartlı önermeleri içermesi için genişletmektedir. Söz konusu önermede hükmî nisbetin “ikâsı” ve “intizâsının” olması gerekmektedir. Buna göre bir mefhumun başka bir mefhum için sübutu ya da selbî söz konusu olduğunda önerme, yüklemlî olmaktadır. Mesela buna, “Zeyd katiptir.” ve “Zeyd katip değildir.” önermelerini örnek verebiliriz. Zira birinci örnekte katipliğin Zeyd'e sübutu; ikinci örnekte ise katipliğin Zeyd'e selbi ifade edilmektedir. Buna karşın bir mefhumun başka bir mefhumun yanında veya bir mefhumun başka bir mefhumdan ayrılığının/mübâyin sübutu ya da selbî söz konusu ise önerme şartlı olur.

Fenârî'nin şartlı önerme konusuyla ilgili yorumlarından anlaşıldığı üzere şartlı önermeler, bitişik ve ayrık şartlı olarak ikiye ayrılmaktadır. “Eğer güneş doğmuş ise o halde gündüz olmuştur.” önermesi “güneşin doğmasının yanında gündüzün olması olgusunun sübûtunu belirtirken “Eğer güneş doğmuş ise o halde gece mevcut değildir.” önermesi “güneşin doğması olgusu yanında gecenin olmadığının” selbini gerektirmektedir. “Sayı ya tektir ya da çifttir.” önermesi “sayının tekliğinin, çiftliğinden ayrı olmasının sübûtunu, “Sayı ya çift ya da iki eşit parçaya bölünen değildir” önermesi “İki eşit parçaya bölünmenin, çift olmaktan ayrı olduğunun” selbini ifade etmektedir. Zira bitişik ve ayrık

⁹ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 77.

¹⁰ bk. Ebû Nasr Fârâbî, *Kitâbu Kıyâ'si-Sagîr* (*Küçük Kıyas Kitabı, Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri, içinde*), çev. Mübahat Türker Küyel (Ankara: A.K.D.T.Y.K. Yayınları, 1990), 98; Ebû Nasr Fârâbî, *Kitâbu'l-İbâre* (*el-Mantık indel'l-Fârâbî çerisinde*), thk. Refik A'cem (Beirut: Daru'l-Meşrik, 2012), 31-33; Ebu Ali İbn Sînâ, *Uyûnu'l-Hikme*, thk. Abdurrahman Bedevî (Beirut: Dâru'l-kalem, 1980), 4; Ebu Ali İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 31-33.

Adem EVMEŞ

şartlı önermeler, bir araya gelmiş iki önerme arasındaki doğruluğu ve yanlışlığı belirtmektedir.¹¹

Ebherî bitişik ve ayırık şartlı önermelerin kısımları ve örneklerinden söz ederken şarihlerden Fenârî ve Gelenbevî bitişik ve ayırık şartlı önermelerin üzerinde yorumlarda bulunarak konuyu genişçe ele alırlar. Fenârî -Ebherî' de olduğu gibi- bitişik şartlı önermeleri, lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak iki kısımda; ayırık şartlı önermeleri ise hakikiye, maniatü'l-cem ve maniatü'l-hulû olarak üç kısımda inceler. Söz konusu lüzûmiyye olan bitişik şartlı önermelerin en belirgin özelliği, önermenin hükümünün gerektirmeye bağlı olmasıdır. Fenârî'ye göre lüzûmiyye olan önermeler de mukaddem tâlînin illeti olabileceği gibi tâlî de mukaddemin illeti olabilir. Yahut iki ma'lulün tek bir illeti olabilir. İttifâkiyye olan bitişik şartlı önermelerde ise hüküm tesadüfe bağlı olarak ortaya çıkar. Mesela, "İnsan konuşan ise eşek anırandır." önermesi böyledir.¹² Şu halde verdiğimiz misalde olduğu gibi insanın konuşan olması ve eşeğin anıran olması arasındaki hüküm rastlantıya bağlı olarak verilmiştir.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere ayırık şartlı önermeler mukaddem ve tâlî arasındaki doğruluk değerine göre hakikiye, maniatü'l-cem ve maniatü'l-hulû olarak üçe ayrılır. Söz konusu hakikiye olan önermelerde mukaddem ve tâlînin doğru olma ve yanlış olma noktasında aralarında uyumsuzluk vardır. Mesela, "Sayı ya tektir ya da çifttir." önermesi böyledir. Şöyle ki mukaddem ve tâlî birlikte doğrulanmadığı gibi birlikte yanlış olmamaktadır. Mukaddem ve tâlîden biri doğru olduğunda diğerinin zorunlu olarak yanlış olması gerekir. Bir önermenin parçaları arasında sadece doğru olma noktasında bir uyumsuzluk (inad) var ise "maniatü'l-cem" adını alır. Mesela, "Bu şey ya ağaçtır ya da taşdır." önermesi böyledir. Zira bu tür önermelerde doğru olmaları noktasında bir uyumsuzluk vardır. Ancak bu tür önermeler birlikte yanlış olabilir. Söz konusu bu şeyin taş veya ağaç dışında bir şey olma ihtimali vardır. Maniatü'l-hulû önermelerde ise sadece yanlış olma noktasında mukaddem ve tâlî arasında bir uyumsuzluk vardır. Mesela, "Zeyd ya denizdedir ya da boğulmamıştır." önermesi böyledir.

¹¹ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 78-79.

¹² Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 84.

Molla Fenârî, -İbn Sînâ'da olduğu gibi¹³ yüklemli ve şartlı önermelerle ilgili yaptığı yorumlardan sonra önermelerin niteliği üzerinde durur. Ebherî, *Îsâgûcî'de* yüklemli önermelerin niteliği üzerinde dururken Molla Fenârî bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermelerin niteliğini içermesi için konuyu genişletmektedir. Söz konusu önermeler, hükmün gerçekleşmesi (îkâ) ve gerçekleşmemesi (intizâ) dikkate alınarak olumlu ve olumsuz olarak ikiye ayrılır. "Zeyd katiptir" önermesi, hükmün gerçekleştiğini ifade ederken "Zeyd katip değildir" önermesi ise hükmün gerçekleşmediğini ifade etmektedir.

Molla Fenârî, İbn Sînâ ve Fahreddin Râzî'de olduğu gibi¹⁴ olumlu ve olumsuz önermeleri; mahsûsa, mahsûre ve mühmele olarak üç kısımda inceler. Mahsûre olan önermeleri de tümel ve tikel olarak sınıflandırmaktadır. Söz konusu önermenin konusu belirli bir kişi olursa "mahsûsa"; önermenin konusunun bütün veya bazı fertlerinin ifade edildiği önermelere "mahsûra"; konunun fertlerinin açıklanmayıp belirsiz kaldığı yani sûr edatının ihmal edildiği önermelere de "mühmele" denir. Yüklemli önermelerde olduğu gibi şartlı önermeler de mahsûsa, mahsûre ve mühmele olarak üçe ayrılır. Söz konusu şartlı önermelerde belli bir zamanda bitişiklik ve ayrışıklıkla hükmedilirse önerme "mahsûsa", önermede zamanı kemiyetinin bütünü veya bir kısmı açıklanmışsa "mahsûre", zamanın kemiyeti açıklanmamışsa bu durumda da önerme "mühmele" olur.¹⁵ Mühmele önermeler tikel önerme kuvvetindedir. Molla Fenârî, yüklemli mühmele önermeye "İnsan katiptir."; şartlı mühmele önermelere ise "Zeyd gelirse..." ve "Zeyd gelirse ona ikramda bulunurum" önermelerini örnek olarak verir.¹⁶

Ebherî'nin *Îsâgûcî* risalesinde bulunmamakla birlikte Molla Fenârî, şerhinde yüklemli ve şartlı önermelerin sûr (nicelik bildiren) edatlarına değinir. Yüklemli tümel olumlu önermelerde sûr; "her/küll"; tikel olumlularda "bazı" ve "birisi/vâhid"; tümel olumsuzlarda "hiçbir/lâ şey" ve "hiçbirisi/lâ vâhid"; tikel olumsuzlarda ise "her...değil/leyse küll, bazı.... değil/leyse ba'z ve bazısı... değil/ba'zun leyse" edatlarıdır. Söz konusu şartlı önermeler de ise tümel olumlu önermelerde sûr; "daima, her

¹³ bk. Ebu Ali İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 23.

¹⁴ bk. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 23; Fahreddin Râzî, *Lübâbü'l-İşârât*, thk. Ahmed Hicâzî (Mısır: Mektebetü'l-Ezheriyye, 2015), 31.

¹⁵ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 80-81.

¹⁶ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 83.

Adem EVMEŞ

ne zaman, ne zaman ve her ne.."; tikel olumlularda "bazen...olur/kad yekûnu"; tümel olumsuzlarda "hiçbir zaman/leyse elbette"; tikel olumsuzlarda ise "bazen...olmaz, daima değildir, her zaman...değildir" edatlarıdır. Molla Fenârî'ye göre sûr edatlarının zikredilmesinin amacı, önermeler konusunda meşhur olanlarla temsil getirmektir. Söz konusu sûr edatları ifade edilenlerle sınırlı değildir. Zira kâtibe (toplama), kaffesi ve kuşatıcılık bildiren elif lam takısı (lâm-ı istiğrak) gibi edatlar, İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ* eserinde ifade ettiği gibi yüklemli tümel olumlu önermeler için sûr edatı olması mümkündür.¹⁷ Önermeler konusundaki açıklamalarında, Ebherî'nin planına uyan Fenârî modal (kipli) önermelerle ilgili herhangi bir bilgi vermez.

3. Önermenin Unsurları

Önermeler, konu (mevzu), yüklem (mahmul) ve bağ (rabıta) olmak üzere üç unsurdan meydana gelir. Konu, kendisine hükmedilen (mahkûmun aleyh); yüklem, kendisiyle hükmedilen (mahkûmun bih); bağ ise konu ile yüklemi birbirine bağlayan nisbettir.¹⁸ Molla Fenârî, Ebherî'de olduğu gibi konu ve yüklem arasındaki bağı açıkça zikretmeden önermelerin unsurları hakkında açıklamalarda bulunur. Buna göre yüklemli önermelerin birinci parçası "konu (mevzû)" olarak isimlendirilmektedir. Zira konu, bir şeyin kendisi üzerine yüklenmesi için konulmuştur. İkinci parçası ise "yüklem (mahmûl)" olarak isimlendirilmektedir. Yüklem de konu üzerine yüklendiğinden dolayı bu ismi alır. Buna karşın şartlı önermelerin birinci parçası mukaddem; ikinci parçası tâlî olarak isimlendirilir.¹⁹ Bu meselede 19. yüzyılda yaşamış olan Gelenbevî (ö. 1205/1791), Molla Fenârî'den farklılık göstermektedir. Nitekim Gelenbevî yüklemli önermelerin; konu (mahkûmun aleyh), yüklem (mahkûmun bih), bağ (nisbet) ve hükümden meydana gelebileceğini ifade eder.²⁰

4. Önermeler Arası İlişkiler

¹⁷ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 83.

¹⁸ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 21; İsmail Gelenbevî, *Şerhu İsâgûcî*, thk. Câdallah Bessâm Salih (Ürdün: Dar-ı Nûr, 2016), 79; Kamil Kömürcü, *Esîruddin el-Ebherî'nin Mantık Anlayışı* (Ankara: Yayınevi Yayınları, 2010), 85.

¹⁹ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 80; krş. Hüsam Kâtî, *Şerhu İsâgûcî*, 1. bs (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-ilmîyye, 2015), 40.

²⁰ Gelenbevî, *Şerhu İsâgûcî*, 79.

İslam mantıkçıları önermeler arası ilişkileri, genellikle “ahkam-ı kazâyâ” başlığı altında incelemişlerdir. Bu başlık altında karşı olma (tekabül) ve döndürme (aks) konularını ele almışlardır.²¹ Fenârî, önermeler arası ilişkiler konusunda çelişik olma (tenâkuz) ve döndürme (aks) konusuna ilişkin açıklamalarda bulunurken bu iki ilişkide var olan şartların dikkate alınmamasında ortaya çıkabilecek problemlere dikkat çeker. Ebherî, *Îsâgûcî* risalesinde çelişkiyi İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'taki tanımına benzer şekilde tanımlar. Ebherî'ye göre çelişki, iki önermenin bizâtihi birinin doğru diğerinin yanlış olmasını gerektirecek şekilde olumsuzluk ve olumluluk bakımından farklı olmasıdır.²²

Molla Fenârî, Ebherî'nin tanımı üzerine dilsel açıklamalarda bulunur. Söz konusu tanımda yer alan “iki önermenin farklı olması” ifadesiyle Zeyd ve Amr gibi iki müfret ve bir müfret bir önerme arasındaki farklılığı tanımın dışında bırakır. “Olumsuzluk ve olumluluk bakımından” ifadesi ise iki önermenin yüklemli-şartlı, udûl ve tahsil vb. yönler bakımından farklı olmalarını tanımın dışında bırakır. Çelişkinin tanımında son kayıt olarak yer alan “birinin doğru diğerinin yanlış olmasını bizâtihi gerektirecek” ifadesi, olumluluk ve olumsuzluk bakımından kendilerinde bulunan farklılığın bunu gerektirmediği şeyleri tanımın dışında bırakır. Mesela, “Her canlı insandır.” ve “Hiçbir canlı insan değildir” önermelerinde durum böyledir.²³

Molla Fenârî, Ebherî'nin çelişkinin meydana gelebilmesi için öne sürdüğü sekiz şart hakkında açıklamalarda bulunduktan sonra bu konuda kendi görüşünü ortaya koymaktadır. Ebherî'ye göre çelişkinin meydana gelebilmesi için iki önermenin konuda, yüklemde, zamanda, mekânda, izafette, kuvvede, fiilde, parçada, bütünde ve şartta aynı olması gerekir.²⁴ Molla Fenârî'ye göre ise çelişkinin meydana gelebilmesi için “hükümsel nisbette (hüküm-î nisbet)” birliğin olması yeterlidir. Zira hükümsel nisbetin bir olması, ifade edilen sekiz şarttaki birliği gerektirir. Aksi halde Ebherî'nin ifade ettiği sekiz şartta bir sınırlamanın olmayacağını Molla Fenârî belirtir. Çünkü bazen aletin, illetin, nesnenin (me'ûlun bih) ve mümeyyizin farklılaşmasıyla çelişki ortadan kalkar.²⁵

²¹ Necati Öner, *Klasik Mantık* (İstanbul: Divan Kitap, 2011), 106; M. Naci Bolay, *İbni Sina Mantığında Önermeler* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994), 104.

²² Özpilavcı, *Ebherî Îsâgûcî*, 125; krş. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 40.

²³ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 94-96.

²⁴ Özpilavcı, *Ebherî Îsâgûcî*, 125.

²⁵ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 97-99; Kul Ahmed, *Hâşiyetü Şerhi Îsâgûcî li'l-Fenârî*, 100.

Molla Fenârî, mahsûsa olan önermelerin çelişik olma durumlarını ele aldıktan sonra “mahsûrât” olarak ifade edilen tümel ve tikel önermelerin çelişik olma durumlarını inceler. Buna göre tümel olumlu önermenin çelişiği, tikel olumsuz olur. Mesela, “Her insan canlıdır.” önermesinin çelişiği “Bazı insanlar canlıdır.” önermesi olur. Tümel olumsuz önermenin çelişiği ise tikel olumlu olur. Mesela, “Hiçbir insan canlı değildir.” önermesinin çelişiği “Bazı insanlar canlıdır.” önermesi olur. Molla Fenârî, tümel olumsuzun çelişiği için verilen örneğe yönelik muhtemel itirazlara değinir ve açıklamalarda bulunur. Molla Fenârî, “Hiçbir insan canlı değildir.” ve “Bazı insanlar canlıdır.” önermeleri arasında konu (mevzû) birliği yoktur, şeklinde bir itirazın geçersiz olduğunu ifade eder. Çünkü çelişğin meydana gelebilmesi için şart koşulan “konunun birliği” ile kastedilen “zikredilen konu (el-mevzû fi'z-zikr)” meselesidir. Burada dikkate alınan konunun mefhumudur. Yoksa zat bakımından konunun üzerine doğrulanmış olduğu fertleri değildir.²⁶

Önermelerin hükümleri başlığında ele alınan diğer bir konu ise döndürmedir. Döndürme genellikle önermenin konusu ile yüklemnin yer değiştirilmesi ile yeni bir önermenin elde edilmesi işlemidir. Döndürme, düz döndürme (aks-î müstevî) ve ters döndürme (aks-î nakîz) olarak ikiye ayrılır. Ebherî *Îsâgûcî* risalesinde düz döndürme konusunu ele alır. Molla Fenârî, şerhinde Ebherî'nin risalesinde ele aldığı şekilde düz döndürme ile yorumlarda bulunarak, neden ters döndürmeye yer vermediğine açıklık getirmektedir.

Ebherî'nin *Îsâgûcî* risalesinde döndürme, “olumluluk ve olumsuzluk ile doğruluk ve yanlışlık bakımından önerme olduğu halde bırakılarak önermenin konusunun yüklem, yüklemnin ise konu yapılmasıdır”,²⁷ şeklinde tanımlanmaktadır. Molla Fenârî, Ebherî'nin yapmış olduğu açıklamaları yorumlayarak döndürmenin tanımının kapsamını genişleterek şartlı önermelerin döndürmesine de değinir. Tanımda yer alan “olumsuzluğun ve olumluluğun olduğu gibi bırakılması” ifadesinin neden tanımda yer aldığına ilişkin şârih yorumlarda bulunarak konunun daha anlaşılır olmasına katkı sağlar. Molla Fenârî “Her insan konuşandır” önermesinin olumsuz bir şekilde döndürülmesinin mümkün olmadığını belirtir. Aynı şekilde “Hiçbir insan taş değildir” önermesi de olumlu bir şekilde döndürülmesi mümkün

²⁶ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 101; Kul Ahmed, *Hâşiyetü Şerhi Îsâgûcî li'l-Fenârî*, 101.

²⁷ Ebherî, *Îsâgûcî*, 79; Özpilavcı, *Ebherî Îsâgûcî*, 133; İbn Sinâ, *İşaretler ve Tembihler*, 45.

değildir.²⁸ Fenârî'nin vermiş olduğu örneklerde görüldüğü üzere tümel olumlu bir önermeden tikel veya tümel olumsuz bir önerme elde etmek mümkün değildir. Aynı şekilde tümel olumsuz bir önermeden tikel veya tümel olumlu bir önerme de elde etmek mümkün değildir. Dolayısıyla döndürme işleminde önermenin niteliğine dokunulmaması gerektiğine dair bir şart konulmuştur.

O halde tümel olumlu önerme tümel olarak döndürülmez. Çünkü yüklem konudan daha genel olması mümkündür ve daha özeline daha genel fertleri üzerine yüklenmesi de mümkün değildir. Dolayısıyla "Her insan canlıdır." önermesi "Her canlı insandır." olarak tümel döndürülmez. Aksine tümel olumlu önerme tikel olarak döndürülür. Mesela, "Her insan canlıdır." önermesinin döndürmesi "Bazı canlılar insandır." önermesi olur. Örnekte görüldüğü üzere konu olan şey muayyen olarak "insan" ve "canlı" ile nitelendirilmektedir. Bu durumda "Bazı canlılar insan" olmaktadır. Tikel olumlu önermelerde ortaya konulan bu hüccetle tikel olarak döndürülür.

Tümel olumsuz önermeler ise tümel olumsuz olarak döndürülür. Molla Fenârî'ye göre yüklem, konunun bütün fertlerinden olumsuzlandığında ve konu yüklem bütünü fertlerinden olumsuzlandığında doğru olur. Zira "hiçbir insanın taş olmadığı" önermesi doğru olduğunda "hiçbir taşında insan olmadığı" doğru olur. Aksi halde "bazı taşlar insan" ve "bazı insanlar da taş" olurdu. Tikel olumsuz önermelerin ise lüzumen bir döndürmesi yoktur. Zira "Bazı canlılar insan değildir." önermesi doğru olurken; döndürmesi olan "Bazı insanlar canlı değildir." önermesi doğru değildir.²⁹

Molla Fenârî'ye göre Ebherî'nin önermelerin hükümlerin olmasına rağmen ters döndürmeye yer vermemesinin nedeni; ters döndürmenin ilimlerde ve sonuç verici olarak kullanılmamasından kaynaklanmaktadır. Zira Fenârî'ye göre ters döndürme, sonuç verme (intac) açısından "kıyas" olarak isimlendirilmemektedir. Düz döndürme ise sonuç verme açısından "kıyas" olarak isimlendirilir. Bu durumda "Ters döndürme konusuna neden mantık kitaplarında yer verilmiştir?" sorusu akla gelebilir. Molla Fenârî, ters döndürme ile önermenin doğruluğunun açıklanabileceğinden dolayı kitaplarda işlendiğini belirtir. Molla Fenârî, İbn Sînâ'nın da

²⁸ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 102.

²⁹ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 104-106.

Adem EVMEŞ

kitaplarında çoğunlukla ters döndürme vasıtasıyla çıkarımlarda bulunduğunu aktarır.³⁰

Sonuç

Molla Fenârî, yazmış olduğu eserlerle Osmanlı ilim dünyasında önemli bir yer kazanmıştır. Kendisi Cemâleddin Aksarâyî'nin öğrencisi olup ondan icazet almıştır. Mantık, tefsir ve tasavvuf alanında önemli eserler kaleme alarak naklî ve aklî ilimler sahasında kayda değer katkıda bulunmuştur. Mantık alanında en meşhur eseri Ebherî'nin *Îsâgûcî* risalesi üzerine kaleme aldığı *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye* isimli şerhidir.

Fenârî şerhinde mantık konularını İslam mantık geleneğinde olduğu gibi tasavvurât ve tasdikât bağlamında ele alır. Önermeler konusunu tasdikât konusunun mebâdisinde ele alır. Bu bölümde şarih önerme, hüküm ve doğruluk teorileri konusunu dikkat çekici bir şekilde yorumlarda bulunarak ele alır. Doğruluk teorileri ile ilgili İslam dünyasında yer alan üç görüşü ele alarak, doğruluğun "hükümün mutabakatı" olduğunu belirten teoriyi savunur.

Molla Fenârî, Ebherî'nin yapmış olduğu tanımın kapsamını genişleterek şartlı önermeleri de tafsilatlı bir şekilde ele almaktadır. Söz konusu önermeler genellikle yüklemli ve şartlı olarak iki kısma ayrılır. Molla Fenârî İslam mantık geleneğinde olduğu şekilde önermeleri yüklemli-şartlı, olumlu-olumsuz vb. şekillerde şerhinde yer vermektedir. Ebherî'de olduğu gibi kipli önermelerden bahsetmemektedir.

Ebherî'nin *îsâgûcî* eserinde yer vermediği konular arasında sûr edatları yer almaktadır. Molla Fenârî, şerhinde hem yüklemli hemde şartlı önermelerin sûr edatlarına yer vermektedir. Molla Fenârî'ye göre sûr edatlarının zikredilmesinin amacı, önermeler konusunda meşhur olanlarla temsil getirmektir. Söz konusu sûr edatları ifade edilenlerle sınırlı değildir. Zira kâtibe (toplama), kaffesi ve kuşatıcılık bildiren elif lam takısı (lâm-ı istiğrak) gibi edatlar, İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ* eserinde ifade ettiği gibi yüklemli tümel olumlu önermeler için sûr edatı olması mümkündür.

Önermelerin hükümleri konusunda incelenen diğer bir konu ise döndürmedir. Genellikle düz ve ters döndürme olarak iki kısımda mantık kitaplarında incelenmektedir. Fenârî, Ebherî'nin ele aldığı şekilde düz döndürmeyi ele aldıktan sonra Ebherî'nin neden ters döndürmeyi ele almadığıyla ilgili yorumda bulunur. Molla Fenârî'ye göre Ebherî'nin ters

³⁰ Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 106.

döndürmeye yer vermemesinin nedeni; ters döndürmenin ilimlerde ve sonuç verici olarak kullanılmamasından kaynaklanmaktadır.



Kaynakça

Bolay, M. Naci. *İbni Sina Mantığında Önermeler*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1. Basım, 1994.

Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, ts.

Ebherî, Esirüddin. *İsâgûcî-Mantığa Giriş*. çev. Hüseyin Sarıoğlu. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2. Basım, 2016.

Fahreddin Râzî. *Lübâbü'l-İşârât*. thk. Ahmed Hicâzî. Mısır: Mektebetü'l-Ezheriyye, 2015.

Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitâbu Kıyâ'si-Sagîr (Küçük Kıyas Kitabı, Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri, içinde)*. çev. Mübahat Türker Küyel. Ankara: A.K.D.T.Y.K. Yayınları, 1990.

Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitâbu'l-İbâre (el-Mantık indel'l-Fârâbî çerisinde)*. thk. Refik A'cem. Beyrut: Daru'l-Meşrik, 2. Basım, 2012.

Fenârî, Molla. *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*. thk. Mustafa Şeyh Mustafa. Beyrut: Mektebetü'l-Hâşimî, 2. Basım, 2015.

Gelenbevî, İsmail. *Şerhu İsâgûcî*. thk. Câdallah Bessâm Salih. Ürdün: Dar-ı Nûr, 1. Basım, 2016.

Gömbeyaz, Kadir. "Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenârî Bibliyografyası". 467-524. Bursa: Bursa Büyükşehir Yayınları, 2009.

İbn Sînâ, Ebu Ali. *İşaretler ve Tembihler*. çev. Ali Durusoy vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.

İbn Sînâ, Ebu Ali. *Uyûnu'l-Hikme*. thk. Abdurrahman Bedevî. Beyrut: Dâru'l-kalem, 2. Basım, 1980.

İbn Sînâ, Ebu Ali. *Yorum Üzerine*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.

Adem EVMEŞ

İbrahim Hakkı Aydın - Tahsin Görgün. "Molla Fenârî". 30/245-248. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2005.

Kâfî, Hüsam. *Şerhu İsâgûcî*. thk. Kasım b. Naim. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-ilmîyye, 1. Basım, 2015.

Kayacak, Ahmet. "İslam Mantık Geleneğinde Fenârî'nin Yeri". *İslami İlimler Dergisi* 5/2 (2010), 109.

Kömürcü, Kamil. *Esîruddin el-Ebherî'nin Mantık Anlayışı*. Ankara: Yayınevi Yayınları, 2010.

Kul Ahmed. *Hâşiyetü Şerhi İsâgûcî li'l-Fenârî (el-Fevâ'idü'l-fenâriyye içerisinde)*. thk. Mustafa Şeyh Mustafa. Beyrut: Mektebetü'l-Hâşimî, 2. Basım, 2015.

Kuşlu, Harun. "Kara Halil'in Fenârî Haşiyesi'nde Formel Mantık Konularının Ele Alınışı". 479-491. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Mağnisevî, Mahmud Hasan. *Muğni't-Tullâb*. thk. İsâm b. Mühezzeb es-Subûî. Beyrut: Dar-ı Beyrut, 1430.

Öner, Necati. *Klasik Mantık*. İstanbul: Divan Kitap, 11. Basım, 2011.

Özpilavcı, Ferruh. *Ebherî İsâgûcî ve Şerhi*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.



Mullā al-Fanārī's Approach to the Subject of Propositions

Adem EVMEŞ*

Extended Abstract

Mullā al-Fanārī (d. 834/1431) is among effective names in terms of developments in the Ottoman science world in the 15th century. He produced noteworthy work especially in the area of philosophical and religious sciences such as logic, interpretation style, Islamic law and metaphysics. al-Fawaid al-Fanariyyah which forms the basis of our study is an annotation written by Mullā al-Fanārī in the 15th century on *İsagoge* by

* Dr., Teacher, Ministry of Education, ademevmes_71@hotmail.com

al-Abharî (d. 663/1265) who was among important logicians in the tenth century. By this way we see the development of *Îsagoge* with text and annotation. al-Fanârî gives us information about sections of the science of logic after making specific explanations that can be considered methodological in the introduction of his work.

Mullâ al-Fanârî gives place to a variety of ongoing discussions concerning the logic of propositions and contributes to these discussions. In this context al-Fanârî handles righteousness – fallaciousness, nature of judgment, types and provisions of proposition concerning propositions. In *Îsagoge*, al-Abharî defines proposition as “a statement which allows us to tell its owner that it is right or wrong”. Concerning proposition, we see that al-Fanârî adopts the distinction of “proposition in language” and “proposition in thought” in his text. In addition to proposition in thought, al-Fanârî accepts proposition in language in terms of confirmation and falsification. When interpreting al-Abharî's text, al-Fanârî discusses theories about righteousness and problem of source of righteousness. al-Fanârî mentions three views regarding righteousness in the Islamic thought tradition. That is to say, righteousness of a statement can be possible through the agreement of judgment with (1) fact, (2) thought (3) or both. General view of the public on this matter is that righteousness of a statement is “the agreement of fact”. As righteousness is “the agreement of judgment”, this brings along the question “what is judgment?”. According to al-Fanârî judgment is the expression of what happens in the essence of work.

Mullâ al-Fanârî expands the proposition definition by al-Abharî in a way to include conditional propositions. The proposition in question is to have the “infliction” and “justification” of the judicial proportion. Accordingly when a conception is certain or absent for another conception, the proposition will have a predicate. We can give the propositions “Zayd is a clerk.” and “Zayd is not a clerk.” as an example. It is because the first example expresses the certainty of clerkship for Zayd, while the second example expresses the absence of clerkship for Zayd. However, when a conception is with another conception or a conception separates from another conception/has a contradictory certainty or absence, the proposition will be conditional.

Mullâ al-Fanârî, as in Avicenna and Fakhr al-Dîn al-Râzî, examines positive and negative propositions in three sections as mahsûsa, mahsûre

Adem EVMEŞ

and mûhmele. He classifies mahsûre propositions as universal and particular. If the subject of the proposition is a specific person, it is called "mahsûsa"; the propositions in which all or specific individuals of the subject are expressed are called "mahsûra"; the propositions in which the individuals of the subject are not explained, in other words the proposition of sûr is neglected are called "mûhmele".

Propositions consist of three elements as subject, predicate and connection. Subject is what is dominated; predicate is what is dominated with; connection is a proportion connecting the subject and the predicate. As in al-Abharî, Mullā al-Fanārî makes explanations about the elements of propositions without clearly mentioning the connection between the subject and the predicate. Accordingly the first part of propositions with predicate is called "subject". It is because subject is there to take on something. The second part is called "predicate". The predicate is called predicate because it lays on the subject. However, the first part of conditional propositions is called precedent and the second part is called collateral.

Mullā al-Fanārî expands the extent of the definition made by al-Abharî and examines conditional propositions in detail. Propositions are usually examined as predicate and conditional. Mullah Fenârî handles propositions in ways such as predicate-conditional, positive-negative as in the Islamic logic tradition. He also handles the sûr propositions of predicate and conditional propositions that are not included in al-Abharî's epistle. He does not handle the subject of modal propositions.

Finally Mullā al-Fanārî completes the subject of propositions by handling the subjects of contradiction and twisting concerning the relationships between propositions. One of the most remarkable points in contradiction is his interpretations on the eight provisions suggested for the formation of contradiction. According to Mullā al-Fanārî the presence of a provisional proportion is adequate for the formation of contradiction. He asserts that unless the proposition has a provisional proportion, there will be no contradiction. He handles the subject of twisting in the same way as al-Abharî.